

образу баселарда мав вплив середньовічний образ кинджала – «підступної», не шляхетної зброї. До того ж, в його формуванні значну роль відіграла асоціація загальнодоступності, позакласовості, «непрестижності». Тим не менш, баселард, в першу чергу сприймався як ефективна зброя. Образ баселарда несе на собі відображення змін у соціальній ієрархії, які відбувались протягом періоду його побутування в Європі.

Короткі клинки, представлені в колекції, відповідали умова абораджного бою. До того ж,

володіння баселардом в більшості випадків відповідало соціальному статусу купців та моряків. Все це дало нам підставу припустити, що вищеописані предмети являли собою особисту зброю екіпажу судна. Нечисленність та специфіка самих знахідок підтверджують цю тезу. Сподіваємось, що дослідження баселардів з Нового світу стане лише початком в дослідженнях озброєння середньовічних мореплавців Північного Причорномор'я.

Посилання:

1. Центр підводної археології. Режим доступу: <http://www.diver.univ.kiev.ua/index.htm>
2. Зеленко С.М. Подводная археология Крыма. – К.: ИД «Стилос», 2008.
3. Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV вв.: проблемы торговли. – М.: Изд-во МГУ, 1990.
4. Валентирова К. Холодна зброя із затонулого італійського судна XIII ст. // Історія холодної зброї. Дослідження 2014. – К.: Інститут історії України АН України, 2015. – с. 64 – 72.
5. Laking Guy Francis. A Record of European Armour and Arms through seven centuries. — L: G. Bell and Sons, Ltd, 1920. — Vol. III.
6. Meier A. Jürg. Sammlung Carl Beck. — Sursee, 1998.
7. Итальянские латники городских гарнизонов 1260. 1392 pp. // Военно-исторический альманах «Новый солдат» №69 / под ред. Киселева В.И. - Артемовск, 2002.

Юрій Толкачов, Сергій Купрій

МЕДЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК – ПРИКОРДОННЕ СТРАТЕГІЧНЕ УКРІПЛЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ АРБАЛЕТІВ НА УКРАЇНІ XIV-XVI СТ.)*

Дана стаття присвячена питанню про включення Меджибізького замку в систему стратегічної оборони Великого князівства Литовського. З цього приводу розглядається питання про значення арбалетів та наконечників арбалетних болтів при обороні фортифікаційних споруд, в даному разі Меджибізького замку.

Ключові слова: Арбалет, фортефікація, Литовське князівство, арбалетний болт

This article focuses on the inclusion Medzhybizh castle in strategic defense of the Grand Duchy Lyovskoho. On this occasion, discusses the importance of crossbows and crossbow bolts at the tips oboroni-fortefikatsiynyh structures in this case Medzhybizh castle.

Процес утворення Великого князівства Литовського – однієї з найвизначніших держав Східної Європи епохи середньовіччя – був складним і довготривалим територіально і на часі. Остаточно його кордони закріпилися в другій половині XIV ст. і сягали від Балтії до Чорного моря з півночі на південь і від Бреста до Смолен-

щини з заходу на схід. На відміну Литви і Московії, кожна з яких наполягали, що є законним нащадком Київської Русі.

Золота Орда намагалася перетворити руських місцевих князів на васалів, які б визнавали верховну владу монголо-татар над Східною Європою. Але з другої половини XIVст. на про-

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.

Рис. 1. Фрагмент Литовської стіни

тязі двох десятиліть Золоту Орду руйнували внутрішньо-політичні проблеми. В цей час Литовському князю Ольгерду (з династії Гедиміновичей) вдалося виступити проти Золотої Орди і перемогти її в 1363 р. під Синіми Водами, що закріпило за Литвою древній Київ майже на 200 років. За часів Ольгерда і були завойовані всі землі Давньої Русі. «...вся Русь має належати литовцям...» казав він у 1358 р. [1] І саме в цей час смут і міжусобиць на західній периферії Київської Русі у XIV-XV ст. виникає дивовижний феномен широкого розвитку кам'яної замкової архітектури, яскравим прикладом якого є Меджибізький замок. Згідно угоди між польським королем Казимиром та луцьким князем Любартом, яка датується 1366 р. Меджибіж на той час належав Луцькій землі і разом з Вінницею увійшов до складу Великого князівства Литовського. [2] Місцезнаходження Меджибіжа було вибрано не випадково. З цього часу (XIV ст) він мав певне значення для стратегічної оборони Великого князівства Литовського на його південних кордонах від вороже налаштованого степу. Таким чином місто опинилося на перетині двох

шляхів – Чорного і Кучманського. Цими шляхами на Україну, зокрема на Поділля, йшли татари. Така воєнна обставина не могла не сприяти розбудові фортифікаційних споруд, тобто Меджибізькій фортеці. В результаті багаторічних археологічних досліджень Меджибізького замку можна в повній мірі говорити про існування Литовської фортеці на цій території. Ще на початку 70-х років XX ст. на території замкового дворища були закладені декілька розвідкових шурфів; в результаті – виявлено досить потужний культурний шар з матеріалами часів Київської Русі. [3] Надалі, починаючи з середини 80-х років XX ст. почалось систематичне археологічне дослідження двору Межибізького замку. Так, у 1985 р. було виявлено та частково досліджено кам'яну стіну, викладену з великих вапнякових брил литовського часу, яка перерізала подвір'я замку з півночі на південь. Ширина стіни сягає 2-х метрів і її основа залягає в материковій глині. Висота збереженої стіни становить 1,3 м. Брили вапняку були скріплені між собою вапняковим розчином. [4] (Рис 1) Вірогідно, ця стіна являє собою західну частину дитинця замкового укріплення,

яка споруджена набагато раніше, ніж фортифікаційна споруда, що збереглася до сьогодні. Вирішенню питань хронології цієї споруди і її значення в системі оборони Меджибізького замку в часи, що передували зведенню великих оборонних мурів за володарювання князів Синявських, були присвячені археологічні дослідження впродовж польових сезонів 1999-2015 рр.

Хронологічним репером існування литовської фортифікаційної споруди можна віднести парне чоловіче поховання середини XIII ст., виявлене на глибині 1,65 м від сучасної поверхні в притул до «Литовської стіни». Ступні кістяка були перерізані «Литовською стіною», що з певністю вказує на її більш пізні походження ніж поховання і відносить період її побудови та існування до доби литовського панування у Верхньому Побужжі – друга половина XIV – XV ст. [5] Вірогідно, що перше кам'яне мурування на місці майбутнього польського замку зведене ще за часів Гедиміновичів, коли вони активно освоювали цю територію і розбудовували оборонні споруди.

Таким в основних рисах вбачається нам пограничне положення Меджибізької фортеці і її важливе стратегічне значення за часів Великого князівства Литовського. Оборонний характер Меджибізької фортеці, її географічне положення підтверджуються археологічними знахідками. Тут, в першу чергу, ми хочемо зупинитися на знахідках наконечників арбалетних болтів. І таким чином, поставити питання про використання арбалетів у XIV-XVI ст. в цій фортеці.

Спочатку декілька слів про арбалети як вид стрілецької зброї. Арбалет значно молодше лука. Його виникнення оповите міфами та легендами. Ще за часів Київської Русі його називали «самостріл», тобто сам стріляє. Але є підстава гадати, що на Русі в XIII в самостріли на відмінну від лука називали також і рожанцями (від слова «ріг», «роги»). Так, названі самостріли в описі орзброєння військ Данила Галицького під час походу на ятвягів у 1251 р.

На Русі вперше арбалети з'явилися в XII ст. і отримали широке застосування з другої половини XIII ст. аж до кінця XV ст. Особливо часто самостріл (арбалет, куша) – ручна металеві складна зброя у вигляді могутнього механічного лука, укріпленого на дерев'яному ложі (станку) пристрої для натягування тятиви та її утримування, прицілювання і спуску, що дозволяє вести більш точну стрільбу. [6] Археологічно застосування самострілів у Київській Русі простежується з XII ст. Так, у 1940 р. Б.О.Рибаків при розкопках

Вжища знайшов у шарі XII ст. шестірню від самостріла. [7] Це довело, що самостріли і металеві деталі до них уже в XII ст. виготовлялися на Русі вітчизняними ковалями і механіками. У Київській Русі в цей час уже відбувалися технічні і військові перетворення, що випереджали свій час і мали загальноєвропейське значення. На початку XVII ст. вони були витіснені вогнепальною зброєю. [8] Особливо часто арбалети використовувалися при осадах та штурмах укріплень. Значення арбалета різко зросло в часи активізації фортечної війни та змін в розвитку обладунку та фортифікації. Якщо лук і стріли були перш за все засобом польової боротьби, то застосуванням самостріла було властиве позиційній війні.

Арбалет є якісно новий вид зброї порівняно з луком. Принципова його особливість в тому, що він в будь який час знаходиться у зведеному стані, зберігає свою енергію, і ще треба підкреслити його значну потужність в порівнянні з луком. Використання арбалета потребувало менше навиків, чим лука. Практично засвоїти стрільбу можливо було набагато швидше, ніж з лука, володіння яким потребує спеціальної підготовки. Якщо увесь процес стрільби з лука цілком виконувався стрільцем, який безпосередньо випускав стрілу зі своєї руки, то воїн, озброєний самострілом отримав можливість заздалегідь зарядити зброю, чекаючи потрібного моменту для прицілювання і пострілу, для якого треба було лише натиснути на спуск. [9] Використання його тому й визначається військовою тактикою і організацією війська. Найчастіше він використовувався піхотою.

Ще декілька слів про співвідношення арбалета і лука. Тут ми констатуємо, що ці види холодної зброї одночасно співіснували між собою. Так, арабський вчений Ібн Худойль, який жив в Іспанії в часи найбільшого розповсюдження арбалетів, дав повністю вичерпну характеристику щодо їх використання. Луки, на його думку, підходять кінним воїнам як «более быстрые и менее дорогие», а маючи перевагу в потужності і дальності стрільби, але слабо скорострільні арбалети – піхотинцям. [10]

У Східній Європі арбалети поступалися луку. Цьому є свої причини, в першу чергу пов'язані з тактикою кінних зіткнень. Якщо лучник міг випустити в хвилину біля 10 стріл, то арбалетчик за цей же час – тільки одну-дві. Однак по силі удару стріли і прицільній кучності арбалет іноді випереджував суперницький з ним лук. Володію-

чи більшою початковою швидкістю, арбалетний болт пробивав тяжкий обладунок, в той же час стріла випущена з лука могла і не нанести шкоди середньовічному панцернику. Найчастіше він використовувався і найбільш характерний в осадних війнах, морських боях та інших операціях подібного роду. В кінноті арбалет менш ефективний, тому ми не зустрічаємо його у кочових народів, а пов'язаний він з регулярним військом, і, в першу чергу, відображає його оборонний потенціал, що напряму його зв'язує з фортифікаційними спорудами.

Ще треба підкреслити необхідність досить високого соціально економічного і технологічного рівня суспільства для систематичного виготовлення арбалетів. Все вище сказане і пояснює, чому арбалет в його класичній формі найбільш розповсюдився в середньовічній Європі, де на протязі декількох століть він удосконалювався, збільшуючи свою потужність і покращуючи свою технічну конструкцію.

На території Межибізького замку в розкопці XII зафіксовані археологічні знахідки т.з. арбалетних наконечників. Арбалетний болт – це коротка стріла довжиною до 30-40 см. Для фортечних арбалетів вона могла досягати довжини 80 см. [11] Якщо при стрільбі із лука використовувались довгі стріли, в залежності від його потужності, то для арбалета немає такої потреби, тому що його дуга і так має велику потужність. Вже в XV-XVII ст. робили її із сталі, що значно збільшувало її потужність. Арбалетний болт складався із наконечника і древка. Наконечники виковувались із заліза і мали різноманітні форми. Але вони поділяються на два основні типи: втульчаті і черешкові. В нашому випадку ми маємо справу з втульчатими наконечниками. Військові болти як правило мали наконечники чотиригранної форми. Особливим варіантом військових болтів були запалювальні. Їх наконечники були більш довгими і з'єднувались з древком з допомогою черешка. Тепер щодо потужності арбалета. Так, ведучий зброєзнавець Еленец вважав, що арбалетний болт пробивав нагрудник пластинчастого обладунку на відстані 100-125 кроків, а кольчугу на відстані до 300 кроків. [12] О.Мальченко в роботі «Арсенали Українських замків» пише, що в інвентарних описах зустрічаються спеціальні пристрої для натягування тятиви арбалетів, а в замках зберігались достатньо потужні арбалети з силою до 200-500 кг, тоді як потужність ручного арбалета досягала 100 кг. Короткі болти були зручні і під час

Рис. 2. Наконечники болтів з розкопу XII у 2015 р.

носіння, їх тримали по 20 штук і більше у невеликих колчанах зроблених з дерева і шкіри. Матеріалом для древка служила будь яка порода дерева бажано тверда і пряма, як, наприклад, тисова. Важливою частиною болтів було оперіння, яке виготовляли з дерев'яних пластинок та шкіри. Така проста і раціональна будова болтів сприяла їх масовому виробництву. Приблизно з XIV ст. втульчаті наконечники повністю витісняють черешкові, оскільки вони надійніше з'єднувались з древком і рідше ламались. У XV ст повсюди на Україні використовувались наконечники ромбовидної форми. О.Мальченко підкреслює, що форма наконечника могла залежати від місцевих ремісничих традицій і зберігатися протягом десятків років, хоча загальна тенденція за археологічними матеріалами очевидна. Гостротрикутна форма, що добре спрацьовувала проти кольчуги, поступово переходить в ромбічну, оскільки остання краще пристосована для пробивання захисного пластинчастого обладунку.

В українських землях було добре налагоджене виготовлення великої кількості болтів, причому їх не підраховували, а кількість вимірювалась місткостями – мисками, бочками. У Львівському

замку (1495) знаходилось наприклад, шість бочок з наконечниками, ще якась миска стріл, не рахуючи виготовлених, а також ціла купа дрвків, точно не обчислюваних, але не більше тисячі штук. У Камянці (1494р) болти знаходились в дев'яти бочках та кориті, а дрвка в окремі бочці – бервениці. [13]. Так, як не збереглися документи щодо арсеналу Меджибізького замку нижче ми проводимо опис археологічних джерел – наконечників арбалетних болтів, які, вірогідно, є археологічними артефактами бойових дій на території Меджибізької фортеці XIV-XVII ст.

Так, у 2009 р. в розкопі XII було виявлено три наконечника болтів.

Наконечник №1. Металевий втульчатий коронований. Виявлений на глибині 2,4м від рівня сучасної поверхні на кв Н'-9. Довжина 8см. Діаметр втулки становить 0,6см. Вістря зламане.

Наконечник №2. Металевий кований втульчатий. Виявлений на глибині 1,5-2,0 м в ямі 3. Довжина наконечника 7,28см. Діаметр втулки 1,5см. Верхня частина та втулка зламані.

Наконечник №3. Металевий кований втульчатий. Виявлений на глибині 1,4-1,7 м. Довжина наконечника 7,8см, ребра 4см, ширина ребра 1,5-1,27 см. Діаметр втулки 1,6 см, в середині втулки – залишок дрвка. [14]

У 2013 р. було виявлено 1 арбалетний болт.

Наконечник №1. Кований залізний втульчатий чотиригранний. Виявлений на кв. П-5 на глибині 0,4 м. Довжина – 8,5см, довжина ребра – 4см, товщина ребра – 1,5см. Зовнішній діаметр становить 2,0 см, внутрішній – 1см. [15]

У 2015р. було виявлено 6 арбалетних болтів.

Наконечник №1. Гостротрикутний дволптевий втульчатий. Виявлений на квадраті У-4 на глибині 1,4 м. Загальна довжина 6 см. Довжина втулки 2,5см. Довжина жала 3,5 см. Діаметр втулки – зовнішній - 1см, внутрішній - 0,7 см. Ширина основи гостроребреного дволптевого наконечника – 1,5см. Товщина стінки 0,2-0,3см. Вага 25г. В середині втулки зафіксовано залишки дрвка.

Наконечник №2. Чотиригранний. Загальна довжина 7,5см. Довжина втулки 3см. Вона дещо звужується до чотиригранного жала наконечника, ширина грані становить приблизно 0,7см, зовнішній діаметр втулки – 1,2 см. Вага 32см. Виявлений на квадраті Х-1. на глибині 1,8 м від рівня сучасної поверхні.

Наконечник №3. Масивний чотиригранний втульчатий. Виявлений в північно-східній частині розкопу на кв. Х'-1 на глибині 1,8 м (прирізка).

Рис. 3. Деталь спускового механізму (ролик)

Загальна довжина становить 8 см. Довжина втулки – 3 см, жала – 5 см. Втулка дещо звужується до жала наконечника, жало в останній частині 1см переходить у вістря. Ширина грані до 1см. У головки вістря розширюється до 1,2см. Зовнішній діаметр втулки – 1,5-1,4 см. Товщина втулки до 0,4 см. Вага 65 г. В середині втулки було виявлено залишки зітлілого дрвка.

Наконечник №4 виявлений в Розкопі XII на квадраті У-4 на глибині 1,4м. Наконечник залізний чотиригранний втульчатий. Технологічно видно особливості виготовлення цього наконечника (обпалене жало). Вістря виковане з одної болванки, потім втулка як комірць дрвка. Загальна довжина становить 7см. Довжина втулки – 2,5см, жала – 4,5см. Ширина грані – 0,9-1см. Втулка злегка звужується до жала. Зовнішній діаметр втулки 1,3см. Товщина стінки 1,5 мм. Вага 32 г.

Наконечник №5. Виявлений на квадраті Х'-1 (прирізка) на глибині 1,1 м. Залізний чотиригранний наконечник болта. Загальна довжина 7,4 см. Довжина втулки 3,4 см, жало 4 см. Втулка конусовидна, злегка звужується до жала. Зовнішній діаметр втулки 1 см. Товщина стінки 1-1,5 мм. В середині втулки земля, залишки дрвка. Вага наконечника становить 30 г.

Наконечник №6. Виявлений в південно-західній частині розкопу на кв. Х'-1(прирізка), глибина 1,5 м. Чотиригранний. Загальна довжина

7см, довжина втулки 3,5 см, дещо звужується до чотирьохгранного жала. Ширина грані до 1 см. Зовнішній діаметр втулки 1,3 см, товщина 1,5-2 мм. Всередині залишки дерева і земля. Вага 35 г.

Всі розглянуті нами наконечники болтів в основній своїй масі знаходилися в розкопі XII в північно-східній його частині біля литовської стіни. Глибина залягання їх різна – від 1,0 до 2,0-х метрів. (Рис 2)

Відносна хронологія робить найбільш раннім наконечник №1, який по своїй формі сягає десь XIV- XVI ст. [16]

Однією з не менш цікавих знахідок, виявлених у 2007 р. під час розкопок на території фортеці в розкопі XII на кв. L-2, глибина 2,0 м від рівня сучасної поверхні, був виявлений кістяний пристрій – ролик (або горіх), що є важливою частиною арбалета. Ролик виконує функції замка, який замикає тятиву і утримує її в натягнутому положенні. Зовнішньо ролик мав форму коліщата діаметром 4,4 см з отвором по середині та виступом для тятиви. (Рис.3) Цей пристрій і зробив

арбалет зброєю, яка відрізняється від лука.[17]

Підводячи підсумок усьому вище викладеному у нашій роботі необхідно підкреслити такі аспекти українського суспільства в XIV-XV ст. Можливість використовувати арбалет при захисті оборонних споруд вказує на достатньо високий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, тобто його технологічний стан. Це говорить про можливість виготовлення цього виду стрілецької зброї місцевими майстрами, тобто достатньо високий рівень розвитку ковальської справи. Місце знаходження наконечників арбалетних болтів біля «Литовської кріпосної стіни» ще раз підкреслює оборонне використання цього виду стрілецької зброї. Далі з розвитком вогнепальної зброї арбалет поступово витісняється з оборонного арсеналу залишаючись надалі для мисливства та розваг. Виходячи з вищесказаного можемо припустити, що вектор направленості історичного розвитку даної території був повернутий в сторону західної Європи, а не на схід.

Використана література

1. Полное собрание русских летописей. – М., 1963. – Т.10.
2. Сіцінський С. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVI вв. – К., 1928 – С. 31.
3. Ягодзинський М.Й Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958-1971 // НА ІА НАН України – ф-52.
4. Хмельницька обл., 1985/ 158. Никитенко М. Тищенко А. Авагян А. «Отчет об архитектурно-археологических исследованиях крепости Меджибож Хмельницкой обл. в 1985г. – 16 с., 85 табл.
5. Толкачов Ю. Меджибізька фортеця: монографія. – Київ, 2013. – С. 6.
6. Толкачов Ю.І. Демидко С.Ю. Стопінчук С.М. Радченко Р.І. Погорілець О.Г. Науковий звіт про археологічні дослідження фортеці в смт. Меджибіж у 2000 р. //НА ІА НАНУ. – 2000/192.
7. Рибаків Б.А. Вжив – удельный город XII века //Краткие сведения Института истории материальной культуры. – М., Вып. 41. – С. 5.
8. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси вXIII- XV вв. – М., 1976. – С. 67-71.
9. Бережинський В.Г. Мілітарія Київської Русі. – К: «Стародавній Світ»,2014. – 370 с.,250 рис.
10. Дм. Уваров. Средневековые метательные машины Западной Евразии.
11. Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. – М.: АСТ, Астрель, 2001. – 176 с. (История оружия). – С. 118.
12. Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. – М.: АСТ, Астрель, 2001. – 176 с. (История оружия). – С. 121.
13. О.Мальченко. Арсенали українських замків XV-середини XVII ст. – К., 2004. – С. 154, 159, 160.
14. Хмельницька обл., 2009. Толкачов Ю.І. Погорілець О.Г. Крамарова С.О. Радченко Р.І. Науковий звіт про археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці в смт.Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. у 2009 р.
15. Хмельницька обл. 2013. Толкачов Ю.І. Погорілець О.Г. Радченко Р.І. Науковий звіт про археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці в смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. у 2013 р.
16. Хмельницька обл. 2015. Толкачов Ю.І. Крамарова С.О. Погорілець О.Г. Радченко Р.І. Науковий звіт про археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці в смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. у 2015 р.
17. Толкачов Ю.І. Науковий звіт про археологічні дослідження Меджибізької фортеці в смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. – 2007/195.